

צרור איגרות בקולמוסו של הרב יחיא אלקאפח

אהרן קאפח

הרב יחיא בן שלמה אלקאפח (1850-1931) היה גדול חכמי תימן שמלפני דורות ספורים; הרבה דנו בדמותו המרשימה, ונוכר כאן רק ראשי פרקים מתולדות חייו. הרב נולד בצנעא בשנת תר"י (1850). בתקופת ילדותו ובחרותו למד לפני הרב חיים בר' יוסף קורח (תקפ"ד-תרע"ד), ונחשב לבחיר תלמידיו. בית מדרשו של הרב חיים קורח שכן בבית הכנסת "בית אלשיך" אשר נוסד בשלהי המאה הי"ז על ידי ראש המשפחה, ר' יחיא בן אברהם הלוי (שע"א-תנ"ו). בשנת תרמ"ה (1885) לערך יסד ר' יחיא אלקאפח בית מדרש בביתו, ונקבצו אליו גדולי תלמידי החכמים שבדור. משך עשרות שנים הרביץ תורה, עם שהוא משיב תשובות בכתב ובעל פה לשואלים מתימן ומחוצה לה.

בשנת תרנ"ט (1899) נתמנה ר' יחיא ל"חכם באשי" לכל מחוזות היהודים בתימן, וכיהן במשרה זו במשך שש שנים, עד שנת תרס"ה (1905); ואז נטש אותה בשל ריבוי הטרדות שבמינוי. את תפקידו ירש זקני, אבי אמא, הרב יחיא יצחק הלוי (תרכ"ח-תרצ"ב). ר' יחיא אלקאפח היה ידוע כ"מְרִי חֲטִיָּא" ליהדות תימן כולה, וערך וכתב את רוב פסקי בית דין צנעא ותשובותיו.

חיבוריו הנדפסים הם אלו:

- א. "מלחמות ה'" – פולמוס נגד הזוהר וספרות הקבלה.²
- ב. "דעת אלהים" – נספח לספר "מלחמות ה'", תגובה למאמרו של הלל צייטלין "קדמות המסתורין בישראל", התקופה ה (תר"ף), עמ' 280-332.
- ג. "עמל ורעות רוח וחזרות ותשובותם" – פולמוס על הזוהר ותגובה לחרם שהטילו רבני ירושלים על הרב.³
- ד. "דברי צדיקים וזכרונם בתימן" – אוסף חיבורי חכמי תימן שמותם ותוכנם.⁴

* אני מודה לידידי ד"ר אורי מלמד שעבר על המאמר קודם פרסומו והעיר את הערותיו המועילות.
1 ראו קרח, אגרת בוכים, עמ' סב-סג; אמנם מדברי הרב עמרם קרח בספרו סערת תימן, עמ' ס-סא, מובן ששימש משך שנתיים, תרנ"ט-תר"ס (1899-1990); וראו שם, עמ' עד. וכך גם מעיר נכדו, הרב יוסף קאפח, ראו יוסף קאפח, קהילת, עמ' 870: "והיה מקרה שנסו להעמיס שם זה על אישיות תורתית מובהקת, אבל זו השליכתו מעליה תוך שנתיים ימים".

2 ראו יחיא קאפח, מלחמות.

3 ראו יחיא קאפח, עמל ורעות רוח.

4 יצא לאור על ידי נכדו, ר' יוסף קאפח – ראו יוסף קאפח, דברי צדיקים.

הרב יחיא בן שלמה אלקאפח (1850-1931)

ה. "דקדוק נוסח התרגום"⁵.

ו. "סדר תפילה"⁶.

ר' יחיא הרבה לעסוק במשנתו המקיפה של הרמב"ם, תוך שהוא מתחקה אחר מקורותיו התלמודיים, בד בבד עם העיסוק במשנה ובתלמוד ובמפרשיהם. נוסף על כך, בהתאם לדרכו של "הנשר הגדול", ראה ר' יחיא חשיבות לעסוק בחכמות ובמדעים שונים בתוספת לימוד לשונות וזרות, שלדעתו יש בהן כדי להרחיב דעתו של אדם – בפרט אותן חכמות היכולות לסייע בהבנת סוגיות משנאיות ותלמודיות ופשטי הלכות ברמב"ם, יחד עם השקפתו המחשבתית המשתקפת ב"מורה הנבוכים". לשם כך נוכח ר' יחיא לדעת שעל מנת ששיטה זו, שהיתה שיטתם של חכמי תימן הקדמונים, תתפתח כראוי, יש צורך בטיפוח דור של תלמידי חכמים, ועל כן שיקע את כל מאודו בתלמידים הצעירים.

פעולות אלה של ר' יחיא, שנהג להביע את דעותיו ללא מורא וללא סייג בפני חבריו הרבנים, תוך שהוא מציג את ראיותיו להן, עוררו כלפיו התנגדות עזה שנבעה מתוך קנאת אמת של חלק ממתנגדיו, קנאת עצמם של רובם, וקנאות של בורות מצד מייעוטים. את כאבו הביע ר' יחיא ברשימותיו ובמכתביו אשר הגיעו לידינו, וכפי שעולה מאלה המתפרסמים להלן.

כאמור, ר' יחיא אלקאפח המשיך ללמוד וללמד משך כל ימי חייו עד פטירתו במנחת שבת, סדר "ויצא", "יא בכסלו תרצ"ב (21.11.1931), בהיותו בן שמונים ושתיים שנה. כל זאת, על אף שנתייסר לא מעט בפטירת חלק מילדיו בהיותם בגיל צעיר, ובפרט שני בניו החשובים, הרב שלום (תרמ"ה-תרס"ה)⁷, והרב דוד (תרנ"ב-תרע"ט)⁸. על כל אלה נוספו מאסרים ורדיפות שלו ושל תלמידיו, ובפרט של תלמידו המובהק וחברו לדעה, הרב יחיא אלאַבְיִץ (תרכ"ג לערך – תרצ"ה), מי שהיה ראב"ד צנעא ממחציתה השנייה של תרצ"ב (1932) ועד תחילתה של תרצ"ה (1934).

5 באחרונה הרחיב יוסף טובי דברים בשאלת מחברו של דקדוק זה וסיכם את הנושא כולו – ראו טובי, מרפא לשון, עמ' 208 הערה 17. טובי מציין בהערה 20 פרטים אחדים לגבי התאג' בכתבת ידו של ר' חיים כסאר (תר"ט-תרע"ב). בהקדמתו של זה האחרון לתאג' הוא מציין שר' יחיא אלקאפח הוא מדקדק נוסח התרגום, וטובי כותב שם "איני יודע גורלו של תאג' זה". תצלומה של הקדמה זו מצוי בידי. וראו עוד גרידי, עמ' 116. לעיון נוסף ראו קרח, אגרת בוכים, עמ' עד-עה, בהעתיקו שם את לשונותיו של ר' יחיא בנידון, ועדות ר' יוסף פנחס הכהן.

6 ראו: אהרן קאפח, רבנים, עמ' 1028; יוסף קאפח, משנה תורה, ב, עמ' תשט, ד"ה נוסח התפלה; יוסף קאפח, שם, ד, עמ' תתמו. תצלום שער הסידור מופיע אצל סרי, עמ' 84. ר' יוסף קרח (תרע"ג-תשנ"א) סיפר לי שכשהגיע סידור זה לידי ר' יחיא התרעם מאוד על סידורו וסגנונו, כי על אף השגחתו של נאמן ביתו, ר' יוסף פנחס הכהן, עשו המדפיסים בווינה בסידור כמעט כבתוך שלהם, ולא נשארו נאמנים להוראותיו של ר' יחיא, ועל כן המעיין הנבון יוכל להבחין בנקל בסתירה שיש בין שער הסידור לתוכנו.

7 תלמיד חכמים חשוב. להעתקה בכתב ידו ובחתימתו בנוגע לחזרת שליח ציבור "ה' אלהיכם" לאחר פרשיות קריית שמע, ראו יוסף קאפח, תשובה. וראו עוד: משנה עם פירוש הרמב"ם ג, ז, ה' 54*; שם, ג, ז-ט, עמ' נו אות ט. ר' שלום היה ידוע כמעתיק ספרים בכתבי יד, בפרט מתורתו של הרמב"ם. לעיון נוסף ומסכם על אישיותו ומפעלותיו ראו אהרן קאפח, גדולי, עמ' 81-82.

8 תלמיד חכמים משכיל עז ונמרץ. שימש מורה בבית הספר המודרני שנפתח בצנעא בשנת תרס"ט (1909). על אישיותו ופעולותיו ראו אהרן קאפח, יריעות, עמ' 182-183.

באותה תקופה של מחלוקת קשה, שהיתה ידועה כמחלוקת הראשונה בשרשרת מחלוקות, ושאיננה בעשור השני של המאה העשרים, בפרט בשנים תרע"ג-תרע"ד (1913-1914), נאלצו חלק לא מבוטל מתלמידיו של ר' יחיא אלקאפח, יחד עם בנו שלמה (תרמ"ח-תשי"ח), לעזוב בהולים את העיר צנעא ולנדוד על פני ארצות שונות, והגיעו לאסמרה שבאריתריאה, לאלכסנדריה וקאהיר שבמצרים, עד שאחדים מהם הגיעו לארץ והתיישבו בירושלים וביפו.¹⁰ רובם המשיכו לשמור על קשר מכתבים עם רבם, וכן בינם לבין עצמם, וכך שמרו על האיחוד ביניהם, כפי שניזכר לדעת מן האיגרות שלפנינו. הן מצביעות על כלל מגמתו של ר' יחיא ומגמת תלמידיו, ויש בהן כדי ללמד על אורחות חיים שהיו וכמעט שאינם.

ארבע האיגרות שלפנינו, שכולן פרי עטו של ר' יחיא אלקאפח, נשלחו לתלמידו ר' אהרן בן אברהם צדוק,¹¹ עסקן ציבורי שישד יחד עם ר' יחיא מאיר כהן את אגודת "עזרת אחים" בתל-אביב,¹² ואף לימד שיעור קבוע מדי יום ביומו בין מנחה לערבית. האיגרות נכתבו משנת תר"ף (1920) עד שנת תרפ"ב (1922); הראשונה היא מ"א באדר תר"ף (1.3.1920), והמאוחרת היא מט' בתמוז תרפ"ב (5.7.1922). באיגרות אלה הובאו פרישות שלום, דברי מוסר ותוכחה, אזהרה ושידול לעסוק בתורה, בפרט במשנתו של הרמב"ם, ביקורת על ההשקפות שר' יחיא התנגד להן ואזכורים מעודכנים, מרומזים וגלויים של אישים השוהים בצנעא.¹³ ר' יחיא חתם את הכתובים בתפילה לסיוע ועזר אלהי להצלחתו ולהצלחת תלמידיו.

פרטים כלליים על חלק מתלמידי ר' יחיא אלקאפח שישבו בארץ ימצא הקורא בשלושה מקורות המצויים לפנינו: א – "שבות תימן", במאמרים פרי עטם של תלמידי ר' יחיא, ובראשם אחד העורכים, נשוא האיגרות שלפנינו, ר' אהרן צדוק.¹⁴ ב – שם, הרב שלום קרח, "הולך תמים ופועל צדק",¹⁵ ובו איגרת עידוד לתלמידים השוהים בארץ. חיבור זה היה למעשה גלגול הראשון של "אגרת בוכים", ובו הובאו פרטים שהושמטו בהדפסת "אגרת בוכים", בפרט בנקודות העוסקות במחלוקת על הקבלה, ובפרשת מעמדו של הרב יחיא עת התמנותו ל"חכם באשי" בשנת תרנ"ט (1899) וביחס למעמדו של הרב אברהם צאלה; וכבר התייחס לכך הרב יחיא

9 מן החומר המצוי תחת ידי אני למד שהבן שלמה עזב את צנעא עוד בשנת תרס"ד (1904), ושהה תקופה מסוימת במצרים עד עלותו ארצה.

10 בעיתון "הפועל הצעיר" מיום רביעי, י"ד בתמוז תרע"ד (8.7.1914), עמ' 15-16, מופיעה ידיעה מפורטת על באם לארץ.

11 נולד בצנעא בשנת תרנ"ה (1895), ונפטר בחולון ביום רביעי, כ"א בחשון תשמ"ב (18.11.1981).

12 בתחילה נתייסדה כבית כנסת, אולם לאחר מכן היתה לאגודה חברתית ליהודי תימן. על האגודה ומפעלותיה ראו טובי וסרי, עמ' 203-204.

13 באיגרות נזכרים גם שמותיהם של אנשים מסוימים, מאלה שעלו לארץ שנים אחדות קודם לתאריכי כתיבתן, ולדאבוני לא היה באפשרותי תמיד לזהות את כולם, לפיכך ציינתי את חלקם מתוך השערה. אין צריך לומר שלאחר למעלה משמונים שנה, מטבע הדברים שרוב האישים האלה נשתכחו, ואף קשה להתחקות אחר צאצאיהם הבאים אחריהם; אמנם לא חסכתי מאמץ ושאלתי לוקנים בתקווה שיוכלו לסייע בידי, אך לא תמיד נחלתי הצלחה. אולם בדקתי מקורות כתובים, המזכירים את האישים והדמויות, ואם ראיתי שישנו בסיס לציון תולדות חייה של דמות כלשהי (לידה, נקודות עיקריות, פטירה), עשיתי זאת.

14 ראו צדוק.

15 ראו קרח, הולך תמים.

אלקאפח באחת מכתובותיו.¹⁶ ג – "אגרת בוכים",¹⁷ שהיא איגרת עידוד לתלמידים היושבים בארץ, לשמור על האחדות ביניהם וללמוד התורה, ודרבון להמשיך במורשתו של מורם.

איגרותיו של ר' יחיא אלקאפח שנדפסו עד כה

נזכר מקומות נוספים שהתפרסמו בהם איגרותיו, ויתר איגרות היסטוריות, דהיינו "אגרות של שאלת שלום",¹⁸ שאינן עוסקות בפסקיו ובתשובותיו ההלכתיות.¹⁹

א – "דברי צדיקים וזכרונם בתימן", נזכר להלן.

ב – איגרת הרב יחיא קאפח על נבכי תימן.²⁰ עוסקת בקצרה בקדמות היהודים בתימן, ומזכירה מעט גם חיבורים של חכמי תימן.

ג – אוסף מכתבים לתלמידיו ולחוקרים שמחוץ לתימן, כדוגמת הרב קוק ושלמה בובר, שמהותן פריסות שלום, זירוז על לימוד תורה, דיבוק חברים, ידיעות בחכמת ישראל והפולמוס על הקבלה.²¹

ד – חבארה, מבהר מכתבים.

ה – רצהבי, שד"רים לתימן. במאמר זה נדפסות מספר איגרות שר' יחיא בצירוף חכמי דורו חתומים עליהן; אלא שיש להסתפק אם ר' יחיא הוא המנסח והכותב של כולן. על כל פנים אחת מהאיגרות נכתבה על ידו ובחתימתו הבלעדית – ראו שם, עמ' 451-452, ובמבוא לאיגרת עמ' 432.

ו – רצהבי, קהילת צנעא. אף כאן חתום ר' יחיא עם שאר חכמי הדור, ויש להתחזקת לפי הסגנון (תצלום כתב היד אינו לפנינו), מי מהן היא שלו. אך כבר זיהה יהודה רצהבי במבוא, עמ' רג הערה 6, את איגרת ב' הנדפסת בעמודים רט-ריב כאוטוגרף של ר' יחיא.

ז – רצהבי, איגרות. גם כאן חתום ר' יחיא עם שאר ראשי הקהל, ועיין פירוט כללי במבוא, עמ' קמה הערות 5-6. איגרות אלה עוסקות בבקשה לסיוע להקמת בית הספר, מתכונתו והדרכים להחזקתו.

ח – רצהבי, מסעות צמת. מכתבי ר' יחיא אלקאפח באים בעמודים רסז, רע.

ט – גיני, פולמוס מעניין.

ט – גיני, מיוסף הלוי. ראו עמ' קיב-קיד; עמ' קט הערה 27.

16 ראו אהרן קאפח, שקיעין, עמ' 101 וברמיזתי בהערה 4, ומנגד, ראו קרח, סערת תימן, עמ' ס.

17 ראו קרח, פרשת הזריות, עמ' קכה-קנב.

18 ראו משנה מועד קטן ג, ג.

19 עלי להודות, אם כי באיחור מה, למנות ר' יהודה לוי נחום, ידידו של המכותב הראשי באיגרות, שבאוצר גניזתו היו מצויות איגרות אלה, על שמסרן לי לפרסום עוד במחציתן של שנות השמונים של המאה העשרים. לזכר עולם יהיה צדיק.

20 ראו מתימן לציון, עמ' 148-152.

21 ראו ישעיהו וצדוק, עמ' 215-321.

22 באיגרת שנתפרסמה אמנם חתום הרב יחיא אביץ בלבד (עמ' קיג), אך לדברי המהדיר חתימות נוספות מטושטשות וקשה לפענחן (עמ' קט). אולם, תצלום כתב היד של האיגרת עבר לאחרונה פענוח מחודש

יא – נחום. בעמוד רע"ח מובא מכתב עידוד של ר' יחיא משנת תרע"ב (1912), לקהילת צעדה בעניין העלייה לארץ ישראל; המכתב בא בעקבות פנייתו של שמואל יבנאלי, שליח המשדד הארצישראלי (תצלומו מובא בעמוד רפד). מכתב זה פורסם במקום נוסף – ראו זנדני, נספח ב, עמ' לח-לט.²³

איגרת א

יום ב', י"א אדר, תר"ף.²⁴

לכבוד ידידי, המשכיל התורני, יקר רוח איש תבונה,²⁵ אהרן [בן] אברהם [צאלח הי"ו],²⁶ שלום!

מה נאווה לי ראות מכתבך הנעים מזמן ד' טבת תר"ף!²⁷ ומאו נפרדת ממנו,²⁸ כְּמֵה²⁹ לבי לראות מכתב אצבעותיך, למען תקום ולא תופר ברית האהבה הכרותה בינינו לשמור את דרך עץ החיים למחזיקים בה,³⁰ מבלי לנטות ולפנות אל האלילים, בעלי תמונות ומפלצות, שהמציא הפילוסוף [!] המסית בחלק שפתיו,³¹ להטעות במ את עם ישראל ולתפוס אותם בלבם, ר"ל!³² ושמחתי לשמע שלומך ולשלום החברים המשכילים שהריצו מכתביהם אלי מירושלם³³ ת"ו, וממצרים ומיפו, תל"ת!³⁵ ומאד דאגתי על הלקח ידידנו, בן טובים, יחיא [בן] יחיא עמר,³⁶ הנצב ה"ה!³⁷ ואבקשה ממך, ידידי, להודיע לנו אם הניח אותו צדיק בן, והיכן היא אשתו, בְּדֶרֶךְ בנת

באמצעות עוזרים טכניים על ידי יוסף צוריאלי, הן של גוף האיגרת והן של החתימות, ושם זוהתה חתימתו של ר' יחיא אלקאפח בוודאות. קריאה חדשה של איגרת זו עומדת להתפרסם בספרו של צוריאלי.

לא ראייתי צורך לציין את חילופי האיגרות המופיעות בספרים מלחמות ה' ואמונת ה', משום שאלה נכללות כחיבור, אף שבמתכונתם הראשונה נכללו כאיגרות; ולא עוד, אלא שאינן במתכונת של "אגרות שלום".

24 1 במרס 1920.

25 על פי משלי יז, כז.

26 השם ישמרהו ויחיהו.

27 יום שישי, 26 בדצמבר 1919.

28 = מאיתנו.

29 כך נקוד במקור.

30 על פי בראשית ג כד, ומשלי ג יח. הכוונה לעסק תורה ולקיום מצוות.

31 כוונתו למחבר ספר ה"זוהר". על עמדתו של הרב כלפי הקבלה וספרותה עיינו: יחיא קאפח, מלחמות ה';

יחיא קאפח, דעת אלהים; יחיא קאפח, עמל ורעות רוח. הסתייגות מתונה יותר, אם כי העיקרון נשמר,

ראו בתשובתו לרב קוק מחודש תמוז תרע"א (1911), אצל יבנאלי, עמ' 197 ש' 3-6. על תשובתו התומים

חברי בית דין צנעא דאז, הרב אהרן הכהן, זקני הרב יחיא יצחק הלוי והרב יחיא אביץ. על חזקתו כמנסח

וכותב התשובה ראו טובי, על התלמוד, עמ' כב הערה 55.

32 רחמנא ליצלן.

33 כתיב חסר יו"ד כדרך הכתיב במופיעו של שם זה במקרא.

34 תיבנה ותיכונן.

35 תהילה לאל, יתברך.

36 לא עלה בידי לזהותו.

37 תהא נפשו צרורה בצרור החיים, על פי שמואל א כה, כט.

דאוד צאלח, ואחיה חיים [בן] דאוד צאלח,³⁸ כי כן בקשה ממני נות ביתי,³⁹ ת"מ,⁴⁰ וגם אלמנת בני דוד,⁴¹ ת"מ! והמה דורשים שלומכם וטובתכם. גם יוסף⁴² [בן] בני דוד,⁴³ הי"ו, דש"ו⁴⁴ ואבקשה מכם, ידידי, שלא לעזוב לימוד המשנה עם פי[רוש] הנשר הגדול, הרמב"ם, ותלמוד ושאר ספרי הרמב"ם ז"ל עם אגרותיו, לשאוב ממקורם באר מים חיים, ובמקום שאין איש, אני לי,⁴⁵ ודודי לי במועצות ודעת!⁴⁶ וכבר בשרתי את כל החברים בשלומכם, ובראשם ידידנו הרה"ג, כמהר"ר יחיא [בן] סאלם אלאביץ הי"ו,⁴⁷ וכולם מברשים לכם שלום. גם דודך יודא הי"ו,⁴⁸ בא לפני וקבל מידידנו יחיא נסים הי"ו,⁴⁹ את הספרים הרשומים במכתבו, כאשר עיניך תחזינה.

ובכן נשארתי דש"ו,⁵⁰ ומעתיר בעדכם עתרת החיים והשלום, ונותן לכם כפולה בשם כל החברים הי"ו; כי יאיר השי"ת⁵¹ עיניכם באור התבונה להביט נפלאות בתורתו, ותצלחו בכל מעשה ידיכם, ויהיה פעלכם בתוה"ק⁵² לברכה, כי נגידים תדברו⁵³ נגד כל מונע ומחריד, ולכל חצי המתלוננים תשחקו, ודעותיכם הישרות בל תניענה ממקומן, אכ"ר.⁵⁴

דש"ו,⁵⁵

הצעיר יחיא בן סלי[מאן] אלקאפח יצ"ו

- 38 לא עלה בידי לזהותם.
 39 היא נעמה בת ר' דוד יצחק הלוי. נולדה בצנעא בשנת תרט"ז (1856) ונפטרה סמוך לעדן בשנת תש"ג (1943).
 40 תבורך מנשים, על פי שופטים ה, כד.
 41 היא נצירה בת ר' יחיא צאלח. נולדה בצנעא בשנת תרנ"ב (1892) ונפטרה שם בתרפ"ד (1924).
 42 הוא, הרב יוסף קאפח זלה"ה. נולד בצנעא בי"ב בכסלו תרע"ח (27.11.1917), ונפטר בירושלים בי"ח בתמוז תש"ס (21.7.2000).
 43 נולד בצנעא ביום רביעי, ג' בחשון תרנ"ב (4.11.1891), ונפטר שם ביום רביעי, ב' בכסלו תרע"ט (6.11.1918).
 44 דורש שלומכם וטובתכם.
 45 על פי אבות א, יג; ב, ו.
 46 על פי משלי כב, כ.
 47 מגדולי חכמי תימן בדור האחרון ותלמידוֹ-חבר לרב הכותב. נולד בצנעא בשנת תרכ"ג לערך (1863), ונפטר שם במוצש"ק "חיי שרה", אור לכ"ו בחשון תרצ"ה (3.11.1934).
 48 עיינו לעיל, הערה 36.
 49 הרב יחיא נסים מנצורה. תלמיד חכמים חשוב. נולד בצנעא בשנת תרנ"א (1891), ונפטר בירושלים בר' בחשון תש"ס (27.10.1979). במלאכתו עסק בתיקון שעונים והיה מלמד תינוקות ידוע; היה מלמדו של הרב יוסף קאפח בילדותו – ראו יוסף קאפח, הליכות, עמ' 54.
 50 עיינו לעיל, הערה 44.
 51 השם יתברך.
 52 בתורתנו הקדושה.
 53 על פי משלי ח, ו.
 54 אמן, כן יהי רצון.
 55 דורש שלומו וטובתו.
 56 ישמר(ה)ו צורו ויוצרו.

איגרת ב

יום ד', ח' אדר א', תרפ"א.⁵⁷

שלום וכ"ט⁵⁸ לידיד נפשי, המשכיל התורני, אהרן [בן] אברהם צאלח הי"ו. וגם למען אחי ורעי,⁵⁹ השוכנים כבוד בעיה"ק⁶⁰ יפו תוב"ב,⁶¹ רשמתי מכתב זה, כי חפצתי מאד לדעת את שלומם ואת שלום תורתם. יהי שלום בחילם, שלוה בארמנותם,⁶² אכ"ר:⁶³ מצד שלומינו, תלי"ת,⁶⁴ כי כולנו בקו הבריאות, וחסר לנו ראות פניכם הנעימים, ולפחות ידיעת שלומכם ושלום תורתכם!

ובפרט נכספה גם כלתה נפשי⁶⁵ למכתב מאת בני יקר, סלימאן אלקאפח הי"ו,⁶⁶ כי זה קרוב לשנה וחצי שלא בא ממנו מכתב אלי!⁶⁷ ואמו מצטערת ביותר על איחור מכתבו. לא ידעתי מה היה לו,⁶⁸ שלא כתב עוד אלינו להודיענו את שלומו ושלום נות ביתו ובנו יהודה הי"ו.⁶⁹ לכן אבקש ממעלת כבודכם להפציר בו לכתוב לנו מכתב!

וגם מכל א[חד] מכם אני רוצה לדעת את שלומו! לכן זאת אבקש מכם לפחות להתועד כולכם לעשות לנו מכתב המודיע את שלום כל א[חד] מכם בשמו ובחתימת כולכם. איש איש בכתב ידו תחתמו עליו יחד! כי צר לנו מאד על פרידתכם מאתנו! מי יתן ונהיה מתחברים יחד, שמה גרוה דברי דודים – חז"ל, שמה נשפוך שיחנו איש בחיק רעהו, שמה נדברה וירוח לנו;⁷⁰ כי כבר למדנו הנסיון להלוך נגד החיים, אשר המה עורים ולהם עינים!⁷¹

ורק זאת אבקשה מכם, אחי ורעי, להחזיק בדרך האמונה הטהורה, ולא תעזבו את הלמודים בדברי הר[ב] הגדול, המאיר לארץ ולדרים, ראשונים ואחרונים, הוא הגאון המפורסם לשם

57 16 בפברואר 1921.

58 וכל טוב.

59 על פי תהלים קכב, ח.

60 בעיר הקודש.

61 תיבנה ותיכונן במהרה בימינו.

62 על פי תהלים קכב, ז.

63 אמן, כן יהי רצון.

64 תהילה לאל, יתברך.

65 על פי תהלים פד, ג.

66 נולד בצנעא ביום שלישי, כ"ו בטבת תרמ"ח (10.1.1888), ונפטר בתלאביב, בשבת, י' בתמוז תשי"ח (28.6.1958).

67 קשה לדעת מה היתה הסיבה לניתוק קשרי המכתבים בין הבן לאביו באותה תקופה, ואין לתלות זאת בטרדות החיים. נראה כי לאחר זמן קצר חודשה ההתכתבות ביניהם. ראו למשל את איגרותיו של הרב הישיש לבנו מתמוז תרפ"ג (1923), תמוז תרפ"ז (1927) ואלול תרצ"א (1931) – ישעיהו וצדוק, עמ' 228-231. בידי מצוי מכתבו של הבן שלמה לאביו הרב משנת תרצ"ב (1930).

68 על פי שמוח לב, א, כג.

69 נולד בתלאביב בכ"ז באב תרע"ט (23.8.1919), ונפטר שם, בחשון תשס"ג (2002).

70 מכאן למדים אנו על שאיפתו הגדולה של הרב לעלות ארצה ולהצטרף אל תלמידיו חבריו אשר קדמוהו והגשימו את שיבתם לציון.

71 על דרך הכתוב "עינים להם ולא יראו" (תהלים קטו, ה).

ולתהלה בכל כנפות הארץ, רבי[נו] הרמב"ם ז"ל בשום שכל⁷²; והוא יאיר עיניכם, ובכל אשר תפנו תצליחו בלמודי תורה⁷³!
ובכן, האלדיים [!] ינחה אתכם בארח סלולה אל משכן החכמה והמדע, עד בואכם אל היכלה פנימה, וירויח לכם מזונותיכם, ויציל אתכם מכל ציו⁷⁴, וימלא משאלותיכם לטובה, אכי"ר⁷⁵!
מוקירכם,
הצעיר יחיא בן סלי[מאן] אלקאפח יצ"ו

וקד תקדמין להדיא מכאתיבי; לם אעלם וצלין אליכם, אם לא⁷⁶.
וכלל החברים הנמצאים פה: ה"ה כמו"ר⁷⁷ יחיא אלאביץ⁷⁸, ואחיו סלי[מאן]⁷⁹ ובניו הי"ו⁸⁰,
וחיים אלעזירי הי"ו ובניו הרון ויוסף הי"ו⁸¹, ויוסף חבארה הי"ו⁸², וסאלם יוסף חבארה⁸³, וסאלם
אלגמל⁸⁴, וחיים אלעזירי עדן הי"ו⁸⁵, ומ"ו רציא אלצארם⁸⁶ ואחיו הי"ו⁸⁷, ושאר כל החברים
הי"ו, כולם דש"ו⁸⁸ ומברכים אתכם.
ויוסף הקטן בן המנוח דאוד אלקאפח הי"ו⁸⁹, מברך אתכם ברשט"ו⁹⁰.
ודאוד [בן] יחיא אלנדאף הי"ו⁹¹, מתרעם במכתבו ששלח אלינו עליכם, כי פניתם אליו עורף
ולא הישבתם אותו דבר על כל המכתבים ששלח אליכם, וכן לא יַעשה⁹².

- 72 כך נקוד במקור.
73 תורתנו הקדושה.
74 צרה וצוקה.
75 ראו לעיל, הערה 63.
76 תרגום: וכבר קדמו ל[מכתב] זה מכתבים; לא ידעתי האם הגיעו אליכם, אם לא.
77 השם הטוב, כבוד מורנו ורבנו.
78 ראו לעיל, איגרת א, הערה 47.
79 חברו של זקני, אבי אבא, ר' דוד בן שלום קאפח.
80 טוביה ושלום.
81 על אהרן אלעזירי ראו חבארה, בתלאות תימן, עמ' 143.
82 אין הכוונה ליוסף בן שלום חבארה (צנעא תר"ן - ירושלים תשל"ד), מחבר הספר "בתלאות תימן וירושלים", משום שהוא עלה לארץ בשלהי אב תרפ"ד (1924), והגיע לירושלים בראש חודש אלול, כמובא בספרו (חבארה, בתלאות, עמ' 141), והרי זמנה של האיגרת הוא שנת תרפ"א.
83 לא עלה בידי לזהותו.
84 אין הכוונה לר' סאלם אלגמל "אלקצ"ד", משום שזה עזב את צנעא בדרכו לאסמרה שבאריתריאה בשנת תרפ"ט (1929).
85 אולי הכוונה לחיים בן אהרן אלעזירי, הנזכר אצל חבארה, בתלאות תימן, עמ' 136.
86 נולד בצנעא ביום רביעי, ה' בחשון תר"ם (22.10.1879), ונפטר בירושלים ביום חמישי, ו' באדר א' תש"ל (12.2.1970). לפרטים נוספים עליו ראו יוסף קאפח, דברי זכרון, וכן בערך שכתבתי בטובי וסרי, עמ' 227-226.
87 חיים ושלום.
88 דורשים שלומכם וטובתכם.
89 ראו לעיל, איגרת א, הערה 43.
90 ברוב שלום טובה וברכה.
91 עלה לארץ בשנת תרע"ד (1914). על מעשה שהיה איתו ראו חבארה, בתלאות תימן, עמ' 69. וראו עוד יוסף קאפח, דברי זכרון, עמ' תמו.
92 כך נקוד במקור.

איגרת ג

יום ב', כ"ט אייר, תרפ"א.⁹³

שלום וכל טוב לידיד נפשי, השם הטוב, אהרן בן אברהם צאלח הי"ו!
את אשר נודיע לך, ידידי, מצד שלומינו, תלי"ת,⁹⁴ כולנו בקו הבריאות! ורק זאת נבקש מאבינו מלכינו לרחם עלינו בגשמי ברכה, כי עד היום נשיאים ורות וגשם אין,⁹⁵ בעוה"ר.⁹⁶ וכבר התענו רוב הקהל ביה"ב בעבור זה,⁹⁷ והיום יצאו להתפלל על קברי אבותינו הקבורים פה למערב העיר.

ובצוואת המר הנוכל⁹⁸ יצאו קצת מהצבור ביום ר', ס[נדר] "בחקותי",⁹⁹ ללמוד בספר החיצון,¹⁰⁰ על קבר הצדיק מר סאלם פנחס,¹⁰¹ הרחוק כד' מילין בקדירת חום השמש עליהם. ולא ידעו ולא יבינו לתקן מעשיהם, ולהסיר שנאת חנם מביניהם, כי לא יבינו ולא ידעו את רעותיהם אשר הם עושים תמיד בלי הפסק, כי הם צדיקים בעיני נפשם, ושנאו בשער מוכיח!¹⁰² אוי להם ואוי לחלקם!¹⁰³

הן עתה אודיעך, ידידי, כי לא נשאר מכל אחינו שנסעו לארץ הקדש ת"ו,¹⁰⁴ אוהב נאמן, לחדשים יבכר במכתבים,¹⁰⁵ כי אם אתה ביפו, ויוסף [בן] חיים אלרחבי הי"ו,¹⁰⁶ בירושת"ו.¹⁰⁷

93 6 ביוני 1921.

94 תהילה לאל, יתברך.

95 על פי משלי כה, יד.

96 בעוונותינו הרבים.

97 תענית בה"ב = שני, חמישי ושני.

98 נראה שכוונתו לוקני, אבי אמא, מהר"י יצחק הלוי (נולד בתמוז תרכ"ח ונפטר ביום רביעי, י"א בסיון תרצ"ב [15.6.1932]). שימש ראב"ד צנעא משנת תרס"ה עד שנת תרצ"ב (1905-1932). לביקורת ברוח זו עיינו גם יחיאל קאפח, מלחמות, עמ' קכח-קכט.

99 י"ט באייר תרפ"א (27.5.1921).

100 ספר היזוהר.

101 נראה שהכוונה לר' שלום פנחס הכהן שמקום קבורתו היה ידוע בפי העם בשם "קבר מרי פנחס". לפי המסור בידינו, הרב הנוכר נפטר בעת שקהילת צנעא יצאה לגלות מן שנת ה'ת"מ (1680). לפרטים נוספים ראו טובי, עיונים, עמ' 158 הערה 22. על התואר "מר" ולא "מרי", ועל משמעותו, ראו גייטלין, עמ' 256.

102 על פי עמוס ה, י.

103 בשורות אלה רומז הרב על התסיסה הקשה שהיתה בתקופת המחלוקת והגיעה לשיאה בשנת תרע"ד (1914). עשן המחלוקת המשיך להימטר אף בשנים שלאחר מכן, ואף נמצאו לו מוקדי התפרצות מחודשים.

104 תיבנה ותיכונן.

105 על פי יחזקאל מז, יב.

106 בקטע ממכתב שנשלח אל יוסף רחבי, בחודש אדר תרפ"ו (1927), כותב הרב כך: "ובחדש שעבר נתחדש אצלנו ספינות איריות (=משוסים), והיו מטיילים בהם בכל יום ממקום למקום, והיינו רואים אותם עפים באויר, והכל תמהים על דבר נפלא כזה!" – ישעיהו, עמ' 230. באותה תקופה, דהיינו בשנת תרפ"ט (1929), מצאנו איזכור נוסף לעניין, וכך כותב תלמיד הרב, הרב שלום קורח (תרל"ג-1873, חשון תשי"ג-1952): "ואימת ספינות של אויר" – ראו קרח, מדרש אשרי, הקדמה, עמ' ה. בכל אופן, על פרשת המטוסים בתימן באותה תקופה, ראו למשל ישראל ישעיהו, "פני תימן", אצל ישעיהו וגרידי, עמ' 6-7.

107 בירושלים, תיבנה ותיכונן.

אך לא אוכל לומר כי כולם בגדו בנו ח"ו,¹⁰⁸ רק מרוב טרדתם בעסקי טרפם שכחו אותנו! האמן, ידידי, כי בכל עת בא מכתבך, אשתעשע בו ותשקוט נפשי מיגוני, ואמצא מרגוע לנפשי.¹⁰⁹ וזאת אבקש ממך, ידידי, להודיעני שלום בני סלימאן הי"ו,¹¹⁰ כי זה יותר משנתים לא הגיע לידי מכתב ממנו, ולא אדע סבת הדבר למה זה לא כתב לי מכתבו!¹¹¹ ופרוש שלומינו על כל החברים ולומדי תורה, הנמצאים אצלכם ביפו, ונות הבית ת"מ. ואלמנת בני דוד, נצירה בת מ"ו יחיא צאלח, והבן יוסף [בן] דוד הי"ו, מברכים אתכם ברשטי"ו! ומצד המועד, תזכו לשרו"ט.¹¹² ואני תפלה / לנורא עליה / ימלא משאלותיכם לטובה, ויהיה בעזרכם, ויציל אתכם מכל צרה וצוקה, וירויח מזונותיכם, ואכ"ר.

נאם מוקירך,

הצעיר יחיא בן סלי[מאן] אלקאפח יצ"ו

ותוך התכריך¹¹³ הזה מכתב לידידנו סאלם [בן] יחיא אלדאר,¹¹⁴ בירושת"ו – תשלחנו לשם, ושאר המכתבים תמסור כל א[חד] ליד בעליו.

איגרת ד

יום ד', ט' תמוז, תרפ"ב.¹¹⁵

לכבוד ידידנו (!) השוכנים כבוד בארץ הקדש. ה"ה, ראשון בקדש, אהרן בן אברהם צאלח הי"ו, ויחיא מאיר הכהן הי"ו,¹¹⁶ וסאלם [בן] חיים אלעזרי ובניו הי"ו,¹¹⁷ וסאלם מוסא אלכסאר הי"ו,¹¹⁸ וישראל סאלם אלאביץ' הי"ו,¹¹⁹ ובני אבשלום אלמשרקי הי"ו,¹²⁰ עם כל שאר החברים.

108 חס ושלום.

109 איגרת זו נכתבה שנתיים ומחצה לאחר פטירת בנו אהובו, הרב דוד. נסיעת חלק מן התלמידים לארץ ישראל, למצרים ולשאר מקומות, בצירוף המתחים המתמידים בקהילה ומסעות ההסתה, הרדיפה והמאסרים בקהילה, גרמו לרב הכותב לא מעט עגמת נפש. על כן נקל להבין עד כמה היו מכתבים אלה של תלמידו, ר' אהרן ושאר החברים, בגדר "מים קרים על נפש עיפה" (משלי כה, כה).

110 ראו איגרת ב, הערה 66.

111 ראו שם, הערה 67.

112 לשנים רבות ומועדים טובים (ברכה לשלוש רגלים). המועד הקרב היה כמובן חג השבועות.

113 חבילה, עטיפה; צרור הכולל גיירות אחדים, מכתבים ומעטפות הכרוכים זה בתוך זה. השוו למשל משנה בבא מציעא א, ת: "תכריך של שטרות".

114 לא עלה בידי לזהותו.

115 5 ביולי 1922.

116 עלה לארץ בשנת תרע"ד (1914) ונפטר בתל-אביב בשנת תשמ"ז (1987).

117 נולד בצנעא בשנת תרמ"ד (1884) ונפטר בתל-אביב. וראו עוזרי.

118 נראה שהוא הנוכר ברשימה אצל חבארה, בתלאות תימן, עמ' 179 מס' 8.

119 ייתכן שהוא הנוכר ברשימה הנ"ל (הערה 95), מס' 7. הוא אחיו של מהר"י אלאביץ', ונוכר אצל יוסף קאפת, דברי זכרון, עמ' תמו.

120 תלמיד חכמים שפל רוח. יצא מצנעא כדמות בורח. מן התואר "ובני" המוענק לו על ידי הרב הכותב נראה

את אשר נודיע לכם מצד שלומינו, תלי"ת כי טוב, ואנו מצפים ומיחלים לרחמי שמים כי ירפאינו ויגאלנו מהרה, כאשר הבטיחנו בתוה"ק: "אם יהיה נדחך" וכו'.¹²¹ ולעת עתה אנו מבקשים כי יטיב הי"ת¹²² לנו ברפואה שלימה וגשמי ברכה¹²³ ופרנסה בריוח, למען נוכל לעבוד עבודת הקדש; ללמוד וללמד, לשמור ולעשות כמצווה עלינו.

ופי אלו עדין אלמאציה, אחתבסו¹²⁴ משתי הכתות קצת אנשים, המרחיבים פיהם לדבר גדולות ובזיונות זה נגד זה, ובראשם סעיד אלעזירי,¹²⁵ עאקל כניסה' אלאסטא – חבס וקיד.¹²⁶ והיום הזה יצאו, ע"מ¹²⁷ שמי שיוסיף עוד לדבר סרה על חבירו – עונשו כך וכך, ויובל לבית הכלא ג' חדשים. והביאו ערבים על תנאי זה ויצאו.

ובכן נשארנו דורשים שלומכם וטובתכם, ומעתירים בעדכם עתרת החיים והשלום, בעושר ונכסים וכבוד,¹²⁸ אכ"ר.

דש"ו ומוקירכם,

הצעיר יחיא בן סלי[מאן] אלקאפח יצ"ו

שהיחסים ביניהם היו קרובים. שנות לידתו ופטירתו אינן ידועות לי, וכמדומה לי שהוא נפטר במצרים. בן אחותו הוא ר' אהרן ירימי מרמתגן.

121 דברים ל', ד.

122 ה' יתברך.

123 בקשת מהריקיא באה כאן בחודש תמוז. על שאילת גשמים בתימן בתקופת הקיץ, בחודשים אב-אלול, ראו משנה תורה לרמב"ם, מהדורת יוסף קאפח, (הלכות תפלה וברכת כהנים ב, יט), ב, עמ' קיט-קכג הערה לו, ובמיוחד שם, עמ' קכא טור ב, ד"ה בתימן לפי אקלימה, ושם ציון שבתים היו שתי תקופות גשמים בשנה.

124 תרגום: ובשבויעיים שעברו, נאסרו.

125 נולד בצנעא בשנת תרכ"ט (1869) ונפטר בירושלים בתמוז תשי"ד (1954). מחשובי רבני העקשים.

126 תרגום: מנהיג בית כנסת "אלאסטא" – מאסר וכבלים.

127 על מנת = בתנאי ש'.

128 על פי קהלת ו, ב.

קיצורים ביבליוגרפיים

אהרן קאפח, גדולי	אהרן קאפח, גדולי רבני תימן, ירושלים תשמ"ט.
אהרן קאפח, יריעות	—, יריעות אהרן, ירושלים תשס"ג.
אהרן קאפח, שקיעין	—, "שקיעין מתורתו של הרב יחיא קאפח זצ"ל", לראש יוסף, בעריכת יוסף טובי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 89-105.
אמונת	אמונת ה', ירושלים תרצ"ח
גיטיין	ש"ד גיטיין, התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חיי רוח – מבחר מחקרים, בעריכת מנחם בן-ששון, ירושלים תשמ"ג.
גרידי	שמעון גרידי, "הערות ומלואים לספרות יהודי תימן של יהודה רצהבי [עם תשובות המחבר]", קרית ספר לג (תשי"ח), עמ' 111-117.
זנדני	עובדיה זנדני, ילקוט תימן, בעריכת יוסף טובי, תלאיב תשמ"ו.
חבארה, בתלאות תימן	יוסף שלום חבארה, בתלאות תימן וירושלים, בעריכת שמעון גרידי, ירושלים תש"ל.
חבארה, מבחר מכתבים	—, "מבחר מכתבים אלי מתימן ועדן", הנ"ל, בתלאות תימן וירושלים, בעריכת שמעון גרידי, ירושלים תש"ל, עמ' 235-238.

יוסף קאפת, דברי זכרון – לזכר הרה"ג כמה"ר רצון (רצ"א) צארים ז"ל, ספר תורת חובות הלכות לרבנו בחיי בן יוסף בן פקודה זצ"ל, מקור ותרגום, ירושלים תשל"ג, עמ' תמג-תנה.	יוסף קאפת, דברי זכרון
—, "דברי צדיקים וזכרונם בתימן", תימא א (תש"ן), עמ' 7-28.	יוסף קאפת, דברי צדיקים
—, הליכות תימן, ירושלים תשכ"א.	יוסף קאפת, הליכות
—, "קהילת צנעא שבת"ימן", כתבים, בעריכת יוסף טובי, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 861-871.	יוסף קאפת, קהילת
—, "רבנים יוצאי תימן בירושלים", כתבים, ב, עמ' 1016-1028.	יוסף קאפת, רבנים
—, "תשובה לרב משה ב"ר יוסף צארים", לראש יוסף, בעריכת יוסף טובי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 69-87.	יוסף קאפת, תשובה
ר' יחיא אלקאפת, "איגרת הרב יחיא קאפת על נבכי תימן", מתימן לציון, בעריכת ישראל ישעיהו ושמעון גרידי, תלאביב תרצ"ח, עמ' 148-152.	יחיא קאפת, איגרת הרב
—, נספח לספר מלחמות ה', ירושלים תרצ"א.	יחיא קאפת, דעת אלהים
—, "דקדוק נוסח התרגום", נדפס רק לספרים בראשית ושמות, בתוך תאגי מהדורת עראקי נדאף, א, ירושלים תרנ"ד.	יחיא קאפת, דקדוק התרגום
—, מלחמות ה', ירושלים תרצ"א.	יחיא קאפת, מלחמות
—, עמל ורעות רוח ותרמות ותשובתם, תל-אביב תרפ"ו.	יחיא קאפת, עמל ורעות רוח
יוסף טובי, "רבי יחיא קרח וחבורו מרפא לשון על תרגום אונקלוס", העברית ואחיותיה ב-ג (תשס"ב-תשס"ג), עמ' 205-225.	טובי, מרפא לשון
—, על התלמוד בתימן, תלאביב תשל"ג, עמ' ז-לו.	טובי, על התלמוד
—, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו.	טובי, עיונים
יוסף טובי ושלום סרי (עורכים), ילקוט תימן – לקסיקון, תלאביב תשס"א-תשס"ג.	טובי וסרי
שמואל יבנאלי, מסע לתימן, תלאביב תשי"ב.	יבנאלי
ישראל ישעיהו, "קטעים מאגרות ר' יחיה קאפת ז"ל", שבות תימן, בעריכת ישראל ישעיהו ואהרן צדוק, תלאביב תש"ה, עמ' 227-231.	ישעיהו
ישראל ישעיהו ושמעון גרידי (עורכים), מתימן לציון, תלאביב תרצ"ח.	ישעיהו גרידי
ישראל ישעיהו ואהרן צדוק (עורכים), שבות תימן, תלאביב תש"ה.	ישעיהו וצדוק
משנה עם פירוש הרמב"ם, מהדורת הרב יוסף קאפת, מסכת מנחות, ירושלים תשכ"ו.	משנה עם פירוש הרמב"ם
משנה תורה לרמב"ם, הלכות בית הבחירה, מהדורת הרב יוסף קאפת, ירושלים תשנ"א.	משנה תורה,
משנה תורה לרמב"ם, הלכות תפלה וברכת כהנים, מהדורת הרב יוסף קאפת, ירושלים תשמ"ה.	משנה תורה, הלכות תפילה
יהודה לוי נחום, צהר לחשיפת גנוי תימן, תלאביב תשמ"ו.	נחום
יהודה ניני, "מיוסף הלוי ושליחותו לגילוי כתרובות שבאיות ועד מחלוקת עקשים ודרדעים בשנת תרע"ד", יהדות תימן – פרקי מחקר ועיון, בעריכת ישראל ישעיהו ויוסף טובי, ירושלים תשל"ו, עמ' זה-קיג.	ניני, מיוסף הלוי
—, "פולמוס מעניין וויכוח עקר על חכמת הקבלה בין חכמי תימן בראשית המאה", מיכאל יד (תשנ"ז), עמ' רמא-רמג.	ניני, פולמוס מעניין
"סדר תפילה", נדפס בינה תרנ"ו, על ידי שלוחו ונאמן ביתו של ר' יחיא אלקאפת, ר' יוסף פנחס הכהן.	סדר תפילה
שלום סרי (עורך), סעי יונה, תלאביב תשמ"ג.	סרי
שלום עוזרי, גלי אור – פרקי היסטוריה, תלאביב תשל"ד.	עוזרי
אהרן צדוק, "ר' יחיה קאפת ז"ל – תקופתו ומפעלו", שבות תימן, בעריכת ישראל ישעיהו ואהרן צדוק, תלאביב תש"ה, עמ' 166-175.	צדוק
עמרם קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד.	עמרם קרח, סערת תימן
—, אגרת בוכים, בית שמש תשכ"ג.	שלום קרח, אגרת בוכים

- שלום קרח, הולך תמים
 — "הולך תמים ופועל צדק (פרקים מאגרת בוכים)", שבות תימן, בעריכת ישראל ישעיהו ואהרן צדוק, תלאביב תש"ה, עמ' 181-197.
- שלום קרח, מדרש אשרי
 — מדרש אשרי, בני ברק תשל"ט.
- שלום קרח, פרשת הזריזות
 — "פרשת הזריזות והזריזות", אגרת בוכים, בית שמש תשכ"ג, עמ' קכה-קנב.
- רצהבי, איגרות
 יהודה רצהבי, "איגרות יהודי תימן לר' חיים נחום ז"ל", סיני עב (תשל"ג), עמ' קמד-קס.
- רצהבי, מסעות צמח
 — "מסעות צמח ויבנאלי לתימן לאור תעודות חדשות", סיני צח (תשמ"ו), עמ' רנח-רעג.
- רצהבי, קהילת צנעא
 — "קהילת צנעא בשנות תרנ"ט-תרע"ג", סיני סג (תשל"ל), עמ' רב-ריח.
- רצהבי, שד"רים
 — "שד"רים לתימן בשנות תרמ"ג, תרמ"ט", שלם א (תשל"ד), עמ' 427-453.

